

Абдиева А.М., Мажитова Э.Т.

**ФЛОРАДАН ЖАСАЛГАН ЭЛДИК МАДАНИЙ БУЮМДАР
ЖАНА АЛАРДЫН ЖАСАЛЫШТАРЫ
(XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башында түштүк-батыш
кыргыздардын материалдарында)**

Абдиева А.М., Мажитова Э.Т.

**НАРОДНО-КУЛЬТУРНЫЕ ВЕЩИ СДЕЛАННЫЕ ИЗ ФЛОРЫ
И СПОСОБЫ ИХ ИЗГОТОВЛЕНИЯ
(на материалах юго-западных кыргызов в конце XIX века
и в начале XX века)**

A.M. Abdieva, E.T. Majitova

**FOLK CULTURAL THINGS MADE FROM FLORA AND
WAYS OF THEIR MAKING**

УДК: 39.98 (575.2)(04)

Макалада табият менен адамдын тыгыз байланышы, бир бүтүмдүгү жаратылыш ресурстарынын адам баласынын жашоосундагы орчундуу орду, маданияттын мааниси жана түрлөрү каралат. Маданияттын түрлөрү: акыл ой маданияты жана материалдык маданияты, өзгөчө, материалдык ишмердүүлүктүн бардык чөйрөсү жана анын натыйжасын камтыган, адамдар тарабынан түзүлгөн материалдык элдик колдонмо маданиятка токтолобуз. Ошондой эле Кыргызстандын түштүк-батыш аймагындагы кыргыздардын XIX к. аягы XX к. башында табиятты жана өсүмдүктөрдү таанып билүүсү, пайдалануусу жана аларга карата элдик маданий мамилелери каралат. Чебер усталардын флорадан жасасан элдик маданий колдонмолору буюм-тайымдарын, шаймандарын жана эмеректерин турмуш-тиричиликте жана чарбачылыкта пайдаланышы, жасалган буюм-тайымдар элдик баалуулук катары өнүктүрүлүп, муундан муунга өткөрүп келгендиги жөнүндө каралган.

Негизги сөздөр: түштүк-батыш, өсүмдүктөр, флора, чебер, буюм-тайымдар, шаймандар, эмеректер, элдик, баалуулук, мал, чарбачылык.

В данной статье рассматривается тесная связь человека с природой. Место природных ресурсов является неотъемлемой частью в жизни человека. А также, указываются виды культуры: духовная - нравственность, материальные ценности и особенно уделяется внимание прикладному народному искусству. В том числе, рассмотрено познание природы и растительности юго-западных кыргызов в конце XIX века и в начале XX века и их народно-культурное отношение к ним. Изготовление всяких вещей и принадлежностей со стороны отдельных искусных мастеров из растений для использования в хозяйстве этих предметов. И, как народные ценности развивали и передавали из поколения в поколение.

Ключевые слова: юго-запад, растения, флора, искусный, всякие вещи, оборудования, принадлежности, народное, ценность, скот, хозяйство.

In this article, a close relationship between man and nature is considered. The place of natural resources is an integral part in human life. And also, types of culture are indicated: spiritual - morality, material values, and especially paid attention to applied folk art. In particular, the knowledge of the

nature and vegetation of the south-western Kyrgyz people at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century and their people's cultural attitude to them was considered. Manufacture of all kinds of things and accessories from individual skilled craftsmen for use in the farming of these items. And how people's values were developed and passed on from generation to generation.

Key words: southwest, plants, flora, skilful, all sorts of things, equipment, supplies, folk, value, cattle, farming.

Адам жана табият бири-бири менен ажырагыс, өз ара тыгыз байланышта. Табият – адам үчүн гана эмес, коом үчүн да жашоонун чөйрөсү, жана керектелүүчү ресурстардын жашоосу үчүн жалгыз булак болуп саналат. Табият жана табияттык ресурстар – адамзат коому жашап жана өнүгүп келе жаткан база, адамдардын материалдык жана рухий керектөөлөрүн канааттандыруучу булак. Табияттык чөйрөсүз коомдун жашоосу мүмкүн эмес. Адам – табияттын бөлүгү, тирүү жандык катары өзүнүн элементардык тиричилик аракеттери менен табият чөйрөсүнө сезилерлик таасирин тийгизип келет.

Кыргыздардын, башка элдер сыяктуу эле, табиятты жана өсүмдүктөр дүйнөсүн таанып билүү тамыры терең кылымдарга барат, ал коомдо жашаган адамдардын практикалык керектөөлөрүнө жараша топтолгон жана өнүккөн.

Өсүмдүктөрдү үйрөнүү жумуштары жана аларды пайдалануу адамзат коомунун өнүгүшүнө жараша калыптанган. Борбордук Азиянын өсүмдүктөрүн эзелтеден тамак үчүн гана пайдаланып келбестен, дары катары да кеңири пайдаланып келишкен. Ал эми ошол мезгилге таандык ачык ар түстөгү орнаменттер түшүрүлгөн кездемеден өсүмдүктөр терең байыркы мезгилдерден бери боёк катары пайдаланып келишкендигинен кабар берет [1, 15-б.].

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында түштүк-батышта жашаган кыргыздар негизинен мал чарбачылык менен алектенишкендиктен, алардын

чарбачылыгында флорадан (өсүмдүктөрдөн) жана алардан өндүрүлүп пайдаланылган салттуу жасалган буюмдар, шаймандар кыргыздардын турмуш-тиричилигинде маанилүү роль ойногон.

Табият жана адам негизинен – философиялык түшүнүк, адамдын чыныгы мүнөзүн белгилөөчү, тиричиликтин түрүнө жана бардык башка формаларына, аны айырмалоо жана дал келбөөчүлүк же анын табигый табияты ошондой же башка ченемде бардык адамдарга таандык.

Адамдар жамаатынын курчап турган чөйрөдө адаптацияланышынын негизги механизми маданият болуп саналат. Маданиятта ушундай жүрүм-турумдун моделдери камтылган, ал үчүн азык-тамак табуу, үй куруу, мезгилдерге жараша тигилген кийим-кечектер, тиричиликте жана чарбачылыкта колдонуучу буюм-тайымдар, шаймандар ж.б. географиялык жана климаттык шарттык абалдарына карата кароого мүмкүнчүлүк берет. Бул ыкмалар муундан муунга социализация процессинде жана этностун тиричиликте камсыздоо процессине байланыштуу өткөрүлүп берилет, адамзат коомунун курчап турган чөйрөгө, анын ичинде табияттык, адаптациялоого кам көрүү катарында үйрөнүүнүн негизги предметтеринен болуп саналат.

Адаптация түшүнүгү жана маданият адаптивдик механизм катарында Э.С. Маркарянга таандык: “Адаптация өзү менен бирдикте, “өзүн-өзү сактоо үчүн, системанын жөндөмдүүлүгүн чөйрө менен ылайыкташуу принцибинде кайра байланышууга алып келерин көрсөтөт” [2, 81-б.]. Маданият кеңири мааниде – адамзат тарабынан жаралган бардык предметтер, табият кубулуштарынан айырмаланып, бул материалдык жана акыл-ой баалуулуктардын жыйындысы, адамзаттын тарыхый өнүгүү деңгээлинин жетишкендиктерин туюндурат, ал эми маданий процесс, адам баласына керектелүүчү эмгек шаймандарын жасоонун жолдорун жана ыкмаларын, үй-тиричилик буюм-тайымдарды өзүнө камтыйт.

Маданият – баарын өз кучагына камтыган, кеңири түшүнүк. “Маданият” термини ар түрдүү деңгээлдеги жана реалдуу формаларга тиешелүү болгон көпчүлүк феномендерди өзүнө камтыйт. Кеңири ойдо маданият дегенде, адамдардын ар түрдүү материалдык жана акыл-ой керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн физикалык жана акыл эмгек процессинде жасалгандар менен түшүндүрүлөт. Ушундай ойдо маданият табиятка карама-каршы коюлушу мүмкүн, дүйнөдө адам баласына көз карандысыз мындай көрүнүштөр учурайт. Бардык, бизди курчап турган нерселер, жер жүзүндө адамдар пайда болгонго чейин эле, биз жашап жаткан бардык сырткы чөйрө табигый (табияттык) жана жасалма (маданияттуу) болуп бө-

лүнүп, максат ченемдүү ишмердүүлүктүн натыйжасында түзүлгөн.

Маданият негизинен үч бөлүмдөн турат: алардын биринчиси адамдардын коомдук аң-сезимине байланыштуу, экинчиси алардын жүрүм-туруму жана иш-аракеттеринен көрүнөт, үчүнчүсү алардын ишмердүүлүгүнүн материалдык натыйжаларына байланыштуу.

Биз, айткандардын же жасай тургандын, баары же өзүбүз элестеткендей, инстинктивдик физиологиялык аракеттен мүмкүн болушунча башка, маданий жактан шартталган деп эсептесе болот. Ошондуктан тил, тамак-аш, үй-чарбачылыгы, шаймандар жана мындан башка көп өздөштүрүлгөн жүрүм-турумдар маданияттын компоненттери болуп саналат. Мындан сырткары, маданият коомдун мүчөсүнүн турмуштук кейпине, алардын адаттарына жана салттарына, ошондой эле, алар өндүрүшкөн материалдык жыргалчылыгына тиешеси бар. Бир да коом маданияты жок жашай албайт. Өзүбүздү көрсөтүү үчүн, биз тилге да, аң-сезимибизге да ээ боло алмак эмеспиз, биздин ойлоо жөндөмдүүлүгүбүз жана ой жүргүртүүбүз чектелип калмак. Маданият коомдун мүчөсүнүн турмуштук бардык кейпине тиешелүү болот. Ал кийинүү, нике ырым-жырымдары, эмгек ишмердүүлүк, диний жөрөлгөлөр жана бош убакытты өткөрүү өнөкөттөрүн камтыйт. Ошондой эле ага өсүмдүктөрдөн жасалган предметтер, адамдар тарабынан түзүлгөн жана алар үчүн сунушталган баалуулуктар: омок, пүлүк, галбыр, боз үй, табак, жыгач челек ж.б. у.с. Мына ошондуктан, маданият – татаал түшүнүк, материалдык (тамак-аш, кийим-кечек), социалдык (уюм жана коомдун структурасы) кубулуштарга, ошондой индивидуалдык жүрүм-турумга, репродукцияга, уюштуруу ишмердүүлүгү тиешелүү болуп саналат. Маданият – бул адамзат тарабынан жаралган жана түзүлгөн жүрүм-турум. Маданиятта айрым индивиддин (өздүк маданият) турмуш ишмердүүлүгүнүн ыкмалары белгилениши мүмкүн, социалдык группалар (мисалы, класстын маданияты, группанын, катмардын), социалдык-этникалык жалпылык (этникалык маданият, улуттук маданият) же бардык бүтүндөй коом [3, 128-б.].

Маданияттын структурасында материалдык жана акыл-ой маданияты болуп бөлүнөт. Материалдык маданият материалдык ишмердүүлүктүн бардык чөйрөсүн жана анын натыйжасын камтыйт, адамдар тарабынан түзүлгөн материалдык жыргалчылыктын жыйындысы.

Адамдын кайра түзүүчү ишмердүүлүгү, өнүгүшүнө тийгизген таасири, анын көз карашына жараша мүнөздөлөт, анын жөндөмдүүлүгүн ачуу менен пайдаланууга мүмкүнчүлүк берет.

Материалдык маданият өз ичине: эмгек маданияты, элдик колдонмо маданият (эмгек шаймандары, чарбачылыкта пайдалануучу шаймандар, технологиялык процесстер, жерди иштетүүнүн ыкмалары жана тамак-аш продукталарын өстүрүү); жана турмуш-тиричилик жана тиричиликте пайдалануучу колдонмо маданиятты ж.б. камтыйт.

Акыл-ой маданияты-коомдун жана адам баласынын акыл-ой турмуш-тиричилигинин түрдүү тараптарын камтыган, адам баласынын ишмердүүлүк чөйрөсү. Ал ар бир адамдын жана анын “акыл-ой” продукттарын түзүү ишмердүүлүгүн ачып көрсөтөт; акыл-ой маданияты-акыл-ой баалуулуктары, илимий жыйынтыктар, натыйжалар, китептер, мыйзамдар, салттар жана башкалар кирет.

Мына ошондуктан, адамзаттын узак жашап өткөн тарыхында ар бир элдин жашоо табиятына жана жүргүзүп келе жаткан чарбачылыктарынын мүнөзүнө жараша, башка элдерден айырмалап турган, элдик маданий колдонмо дөөлөттөрү бар. Бул – дөөлөттөрдү, ошол эл, өзү жашаган доордон кийинки доордун өкүлчүлүктөрүнө ата-бабалардан калган мурас катары кылымдар бою сактап, өнүктүрүп, өткөрүп келишкен. Мындай маданий колдонмо материалдык буюм-тайымдар кыргыздардын турмуш-тиричилигине да таандык болуп саналат.

Кыргыздардын тагыраак айтканда түштүк-батышта жашаган кыргыздар XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында айрымдары жарым-жартылай отурукташып, ал эми көпчүлүк бөлүгү турмуш-тиричиликке байланыштуу көчүп-конуп, жер которуп көчмөнчүлүк шартта жашап, жүргүзүп келе жаткан мал чарбачылыгында флорадан жасалган буюм-тайымдарды чарбачылыктын түрдүү тармактарында колдонуп келишкен.

Мындай буюм-тайымдарды турмуш-тиричиликте пайдалануу турмуш-шарттарынын табиятына жана жүргүзгөн чарбачылыгынын мүнөзүнө жараша колдонушкан. Анткени, көчүп-конуп мал чарбачылык менен алектенип жашаган этностор үчүн өсүмдүктөрдөн жасалган буюм-тайымды турмуш-тиричиликте колдонуу маанилүү жана ыңгайлуу болгон.

Мисалы: **Ээр.** Ээр миниле турган атка же жылкыга токулуп, үстүнө минип отурууга ылайыкталып жасалган, үзөңгү куюшкан тагылып, атка басмайыл менен таңып бекитиле турган шаймандар ат жабдыктары болуп саналат. Ат жабдыктарына ичмек, тердик, желдик, басмайыл ж.б. токууга керектелүүчү шаймандар кирет.

Кыргыздардын, анын ичинде, түштүк-батыш кыргыздардын да турмуш-тиричилигинде жана күндөлүк жашоо турмушунда мал чарбачылыгында төрт түлүк мал маанилүү болуп саналат. Төрт түлүк малдын ичинде аттын орду чоң. Бекеринен “ат адамдын

канаты”, “атың барда жер тааны, атан барда эл тааны” деп айтылбаса керек. Ошондуктан атты кыргыздар кастарлап унаа катары, иштерге кошумча күч катары жана аземдерде көрк, аброй катары минишкен. Атайын аземдерде мыкты ээр, ээр токум жабдыктарын токуп, атты жасап чыгышкан.

Ээрдин жасалышы: ээр аймактык бөтөнчөлүктөргө ээ экендигин этнографиялык материалдардан болот. Негизинен ээр карагай, тал, бака терек, жаңгак, кээде кайың жыгачтарынан чабылган [4, 77-б.]. Ээрди ээрчилер (ээр чапчу усталар) туюк жана бөлүк-бөлүк жасашкан жана ээрдин бөлүктөрү боюнча түрдүү формага келтирип жасашкан. Мына ошол жасалган формаларына карата ээр төмөндөгүдөй аталыштарга бөлүнөт: 1) аштама ээр; 2) оймо ээр; 3) курама ээр; 4) ак каңкы ээр. Аталган ээрлер негизинен ээрдин кашы жана анын жасалышы менен айырмаланат. Мындан сырткары, XIX жана XX кылымдардын башында түштүк-батыш кыргыздарда анчалык кеңири жайылбаса да, айрым колунда бар адамдарда эркек бала жана кыз бала үчүн атайын атка токулчу - бала ээр, өгүзгө токулчу-ыңырчак ээр, төөгө токулчу-айырмач ээрди жер которуп көчкөндө же болбосо атайын өткөрүлгөн тойлордо тайларды, өгүз жана төөлөрдү токуп миндирген (1-2-сүрөттөрдө көрсөтүлгөн).

1-сүрөт.

2-сүрөт.

Түштүк-батыш кыргыздар, тагыраак айтканда азыркы Кадамжай жана Ноокат райондорунда негизинен ээрди-жылкыдан башка топозго, эшекке, ка-

чырга минүүгө ылайыкташтырып жыгачтан жасаса, ал эми Лейлек жана Баткен райондорунда топос, качыр жана өгүздөн башка ат, эшекке да жасашкан. Ээр жасоо түштүк-батыш кыргыздарда да айырмачылыктары болгон. Кадамжайда аштама ээр төрт бөлүктөн чабылып жасалган. Алар ээрдин кашы, чарасы жана оң, сол капталдары. Мындай ээр атка да жана эшекке да пайдаланылган. Ал ак чечектен жана катрандан чабылып, эчкинин терисинен жасалган жип менен көктөлөт, бирок бул ээр тери менен капталган эмес. Ал эми ак каңкы туюк чабылып, тери менен капталып эшекке гана пайдаланылган. Ээрди жасоо ээрчиден чоң жоопкерчиликти жана эмгекти талап кылган. Ээр жасалуучу жыгач кыйылып алынган соң, кабыгын ажыратпастан жыгач жарылып кетпеш үчүн кесилген дөңгөчтүн эки жагы тең ылай менен (кээде койдун же уйдун жаңы кыгын суу менен чылап) ийненин көзүндөй да жылчык калтырбастан шыбап коюлган. Ылай менен калың шыбалган жыгачты бир жыл шамал тийбеген жерде сактап кургаткан. Негизинен ээр эки капталы, ээрдин кашы, ээрдин чарасы деп бөлүнгөн жана ээрди чабууда аттын сээрине карата жасалган. “Ээрин көрүп – мырзаны, эшигин көрүп – ээсин тааныган” деп эл оозунда айтылгандай устанын атын, атак-даңкын чыгарган, анын эмгегинен жаралган ээри мыкты, кооз

жасалышында эле эмес, аттын сээрин басып, зыян келтирбеген, жоор кылбагандыгы менен бааланган.

Кээ бир убактарда ээр жеңил болуш үчүн жыгачтын чаткалдары (жыгачты буюм жасоодон мурда бай теше менен чапкандан кийинки таарындылары) башкача айтканда, чаткалдарды жабыштырып ээр жасашкан. Мындай ээрлер бир топ колдонууга ыңгайлуу да, жеңил да болгон. Чаткалдарды жабыштыруу үчүн дөңсөө жерлерде өскөн үлкөндүн тамырын казып алып, кургатып, тегирменге тартып, ун кылып майдалап сууга чылап жана өрүктүн желимин кайнаткан, ошондой эле, арык малдардын этин кайнатып жабышкаак катары колдонуп келишкен *(бул маалыматтар Баткен облусунун Лейлек районунун Катыраң айылындагы жыгаччылык менен алектенген Раимбердиев Абдисалам устанын айтуусунда жазылып алынды)*.

Адабияттар:

1. Ботбаева М.М. Растительный мир Кыргызстана. - Б., 2007. - С. 15.
2. Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции. / Советская этнография, 1981. - №2. - С. 81.
3. Тавадов Г.Т. Этнология: учебник для вузов. - М., 2004. - С. 128.
4. Капалбаев О.Э. Кыргыздардын салттык жыгаччылыгы. (Тарыхый этнографиялык изилдөөлөр XIX к. аягы XX к. башы). / Кандидаттык диссертация. - Б., 2007. - 77-б.

Рецензент: к.и.н., доцент Абдикеримов А.Ш.